

ho systému a aby se zabránilo tomu, že nové pokusy o socialistickou společnost na Západě nebyly v zárodku ovládnuty a pohlceny byrokratickými skupinami, vládnoucími v SSSR a zemích východní Evropy, ale naopak, aby tyto nové proudy dokázaly svou nezávislostí a věrností socialistickým ideálům svobody, rovnosti a nezávislosti re-

habilitovat socialismus a otevřít mu nové cesty také v SSSR a zemích východní Evropy.

V tom spočívá hluboký základ spojenectví socialistů Západu a Východu. Pochopení této nutnosti dává nový smysl osvobozovacímu procesu, jehož historickým mezníkem zůstane čs. zkušenost r. 1968.

SOCIALISMUS A SAMOSPRÁVA

(Představy o podnikové samosprávě v r. 1968)

Jiří Kosta

I. Rady pracujících v československé ekonomické reformě

V historii československé ekonomické reformy lze rozeznat dvě etapy. První etapa — fáze transformace od administrativní k ekonomické soustavě řízení od počátku roku 1965 do počátku roku 1968 — se vyznačovala z hlediska společenského pohybu změnou formy ekonomické moci. Rozhodovací kompetence přechází postupně od byrokratického aparátu stranických a státních funkcionářů na štáby odborníků v široké síti ekonomických institucí, zejména pak v podnicích. V tomto smyslu lze první etapu reformy označit za *technokratickou*. Teprve všeobecný proces demokratizace po lednu 1968 vedl k obratu ve společenském charakteru ekonomické reformy. Nastává její druhá fáze, etapa *demokratické samosprávy*, která přetrvává srpen a končí zhruba v létě roku 1969. Nyní se rysují změny ve *struktuře ekonomické moci*. Zatímco v prvním období reformy zůstalo právo rozhodování tak jako předtím výsadou menšiny, dochází v nové etapě k postupnému vtahování pracujících do rozhodovacích procesů.

V kruzích levice na Západě se občas setkáváme s otázkou, proč reformní hnutí nepostavilo od samého počátku diskusí požadavek samosprávy na pořad dne. Naše odpověď je taková: za prvé, politické vedení země bylo v té době ještě natolik silné, že jeho příkaz expertům, vedených Otou Šíkem, "vypracovat výhradně ekonomickou část nové soustavy" sotva bylo lze překročit. Za druhé, ekonomové samotní procházeli složitým procesem sebeučení, v němž se jen postupně zbavovali vžitých dogmat z období stalinismu. A konečně za třetí, retardačně zde působily i věcné pochybnosti řady teoretiků i praktiků o efektivnosti samosprávného řízení, které pokládali za méně výkonné než "manažerské" rozhodování.

Zrod podnikové samosprávy v Pražském jaru byl podněten především dvěma společ-

skými skupinami: pracovníky společenských věd a pracujícími ze závodu. Je nespornou zásluhou představitelů teoretických pracovišť — ekonomů, sociologů, politologů a dalších —, že rozpoznali význam skutečné, neformální participace pracujících na řízení podniků. Především tito *společenskovědní pracovníci*, kteří byli inspirováni myšlenkami Marxe o "sdružení svobodných výrobců", se přičinili o to, že již v Akčním programu komunistické strany z dubna 1968 a později pak v usnesení vlády z června a Ústřední rady odborů z července téhož roku byly zakotveny hlavní zásady (a v posledním dokumentu pak podrobné směrnice) o radách pracujících na závodech. Rozhodující společenskou silou při prosazování samosprávy se však záhy po uveřejnění dokumentů stali *pracovníci podniků*. Pracovní kolektivy dělníků a zaměstnanců na závodech rozvinuly v létě 1968 vlastní iniciativy při ustavení přípravných výborů a při volbách do rad pracujících. Vstup vojsk z 21. srpna nezastavil proces ustavování rad, nýbrž naopak posílil a rozšířil hnutí za samosprávu pracujících. Jestliže v létě 1968 odmítalo ještě 10% obyvatelstva — jak ukázalo reprezentativní šetření — myšlenku rad a asi třetina dotazovaných se vyjádřila nerozhodně, pak se v březnu 1969 vyjádřila již pouze nepatrná část občanů — 3% — odmítavě, při čemž velká většina byla jednoznačně pro zachování samosprávy. Přesto byla likvidace rad po změně ve vedení strany z dubna 1969 již jen otázkou krátkého času. Léta a podzim onoho roku je obdobím postupného rušení samosprávy na závodech, labutí písní je pak "dobrovolné rozpuštění" podnikové rady Škodovky ze dne 12. listopadu 1969.

V uvedených dokumentech z jara a léta 1968 byly stanoveny rámcové zásady pro ustavení, složení, pravomoci a způsob práce rad pracujících. Zároveň je z nich patrná i dělba práce mezi radami, ředitelstvem a odborovými organizacemi podniků. Našemu čte-

náři není třeba opakovat všechny podrobnosti tohoto uspořádání (*), které bylo tehdy vyhlášeno jako experimentální směrnice. Připomeňme si zde aspoň heslovitě nejdůležitější ustanovení z podrobného usnesení československých odborů:

1. Rada se skládá z větší části z volených zástupců pracujících podniku, zbývající menší část může být doplněna představiteli mimopodnikových zainteresovaných složek (investorů, konzumentů, expertů, regionálních institucí atp.);

2. Rada rozhoduje samostatně o jmenování a odvolání ředitelů, jejich platových poměrech (v rámci předpisů) a o "osudových otázkách" podniku (slučování, rozdělování, zániku);

3. Rada posuzuje spolu s ředitelstvem všechny důležité koncepční otázky podniku, závěrečné účty, zásady pro rozdělování podnikových důchodů i individuálních podílů atp.

4. Ředitel rozhoduje se svým aparátem samostatně o běžných otázkách podnikových. Při jeho jmenování a odvolání je rada pracujících vázána na jisté předpisy (zejména je dbáno na odbornost a na dlouhodobost smluvního poměru);

5. Odborové organizace pečují o sociální poměry pracujících, t.j. o mzdové, zdravotní, bezpečnostní, kulturní a podobné problémy pracovníků podniků (své požadavky prosazují odbory v rámci projednávání kolektivních smluv).

Tento stručný a zjednodušený souhrn zásad a směrnic odborového dokumentu stačí, abychom si připomenuli významný rys této samosprávné koncepce, která je poněkud odlišná od jugoslávského modelu "čisté" samosprávy: *demokratičnost rozhodování je zde spojena s odborným řízením*. Účast a kontrola pracujících se omezuje na principiální otázky (volba ředitele, jeho kontrola, koncepce podniku), řídicím funkcím vedoucího aparátu je však dán v zájmu pružného a kvalifikovaného rozhodování poměrně široký prostor. I když řada problémů zůstala nedořešena a otevřena, přece jen tvoří československé diskuse i pokus o řešení — to lze dnes s odstupem času říci s větší jistotou než kdykoli dříve — významný příspěvek k problému socialismu a samosprávy v mezinárodním měřítku.

II. Zájmové rozpory v socialismu a místo samosprávy v ekonomickém systému

Nositelům demokratizačního procesu v Pražském jaru byla převážná většina obyvatelstva, která se vzepřela mocenskému monopolu byrokratické menšiny. Již předchozí fáze decentralizace plánování zahájila proces oslabení všemoci ústředních orgánů. Přesto nebyl v té době ještě překonán *rozpor mezi rozhodovateli "elitami"* (byť i zde došlo

k jistému početnímu rozšíření elit a k jejich technokratizaci) na jedné straně a *pracujícími, kteří byli z rozhodování vyloučeni*, na straně druhé. Tento základní rozpor stalinského modelu socialismu mohl být překonán jedině změnou politického systému. Demokratizace ekonomického rozhodování nebyla však uskutečnitelná bez předchozích změn politických struktur společnosti, bez zlomení politického pauství byrokracie.

Jakmile započal tento proces přeměny politického systému po lednu 1968, bylo třeba hledat cesty a formy, které by umožnily pozitivní řešení demokratizace ekonomiky. Základní směr byl nastoupen v podobě demokratické samosprávy na závodech. Druhý směr, který se rýsoval v ekonomické oblasti, se týkal *demokratizace ústředního národohospodářského plánování*. Jde o oblasti, které nelze řídit decentralizovanými, tržními metodami: o infrastrukturu, životní prostředí, školství, zdravotnictví atp. Účast obyvatelstva na rozhodovacích procesech v takových oblastech předpokládá zveřejnění transparentních, srozumitelných alternativních projektů za účelem veřejné diskuse a posouzení. Institucionalizace celospolečenského rozhodování v takovýchto otázkách je nesporně mnohem obtížnější než spolurozhodování na úrovni podniků a závodů. Avšak jisté možnosti byly svého času v Československu diskutovány, jako například vícekomorový systém na celostátní úrovni podle odvětví a oborů (například průmysl, obchod, kultura atp.), jehož členy by byli voleni představitelé kolektivů (případně prostřednictvím podnikových rad pracujících). I o účasti větších týmů odborníků v poradních orgánech vlády bylo uvažováno. Zároveň bylo veřejnosti zřejmé, že pozitivní úloha sdělovacích prostředků při demokratizaci v Pražském jaru ukazovala jisté perspektivy i z hlediska možných diskusí k problémům celospolečenských perspektivních plánů.

Buď jak buď, *účast pracujících na rozhodování, a to na všech úrovních ekonomického organismu*, to byla základní cesta demokratizace, cesta, která ukázala možnosti překonání rozporu mezi rozhodovací menšinou a pracující většinou obyvatelstva. Avšak s touto diagnózou a z ní vyplývající strategií společenského pohybu nebylo lze se spokojit. Otázka, která měla eminentní význam pro konstrukci nového modelu, zněla: *jaká je struktura zájmů v socialistické společnosti a co z tohoto rozboru vyplývá pro reformní model?*

Rozbory a diskuse vyzněly v tom smyslu, že i po odstranění základního rozporu stalinského systému existuje v socialistické společnosti řada dílčích, objektivně podmíněných zájmových rozporů. Tyto protiklady v zájmech nejsou sice jednou provždy dány; jejich průběh a intenzita lze institucionálními zásahy ovlivnit. Možností zmiřování těchto rozporů a konfliktů se chceme zabývat v závěrečné části tohoto příspěvku. Jde tu o trojí divergence zájmů při ekonomickém rozhodování: *o rozpory uvnitř jednoho podniku,*

(*) V původním příspěvku na konferenci v Paříži popisuje autor podrobně toto uspořádání.

mezi jednotlivými podniky, a mezi podnikem a společností.

Učení podniku dochází k rozporu mezi krátkodobým zájmem členu osazenstva o mzdy a dlouhodobým zájmem podnikového kolektivu o investiční rozvoj. Často se argumentuje, že pracovníci podniku ani nemohou mít zájem o dlouhodobý osud podniku, když prakticky nejsou nuceni setrvat za každou cenu na témže pracovišti. A přece: již v poválečném období Československa, kdy dělníci a zaměstnanci uvítali první vlnu socializace, stejně jako v roce 1968, v němž prožívali hroucení aparátnického režimu, dokazovali členové závodních kolektivů, že jim jde o budoucí vývoj podniku, že jsou ochotni pamatovat i na technické a rozvojové potřeby "svého" podniku. Nelze proto po našem soudu podcenit perspektivy solidárního vědomí pracujících.

Mezipodnikové rozpory v zájmech byly přednětem podrobných reformních diskusí po řadu let. Velkou většinou ekonomu byla přijímána Šikova teze, že na daném stupni industriálního rozvoje nelze překonat ani relativní nedostatek spotřebních předmětů pro obyvatelstvo, ani netvořivý charakter pracovních činností v ekonomice-skutečnosti, které jsou zdrojem zájmu na maximálních důchodech jednotlivců i sdružených kolektivů při daném pracovním výkonu. Nelze se vyhnout tudíž tomu, že vznikají protichůdné zájmy mezi podnikovými kolektivy *dodavatelů a odběratelů, v průmyslu a zemědělství, výrobců surovin a jejich zpracovatelů* atd. Autoři reformy z toho vyvodili logický důsledek, že s těmito rozpornými zájmy je třeba počítat a že je nutno nalézt takovou formu řešení, které nejde na úkor spotřebitelů, jak tomu bylo při centrálně-direktivním plánování. Přímé mezipodnikové vztahy za nepřímého hospodářsko-politického řízení veřejnými institucemi bylo zamýšleným prostředkem pro vyrovnání konfliktů. Rámec celospolečenské hospodářské a sociální politiky, demokratické ústřední plánování infrastruktur a "mimotržních" oblastí (školství, územní problémy atp.) nasvědčuje tomu, že nešlo o "živelné prosazování zájmů skupinových vlastníků" na úkor veřejnosti či jiných skupin, jak to nyní občas slycháváme v pražské propagandě.

Rozpor mezi *podnikem a společností* nutno konkretizovat jako rozpor mezi zájmem podnikového kolektivu a mimopodnikovými skupinami, z nichž se společnost skládá. O jednotlivém zájmu společnosti nelze hovořit, neboť ona sama se skládá z heterogenních prvků. Zájem výrobních kolektivů se může střetávat se zájmem spotřebitelů, okolního území, sociálních služeb, vzdělávacími aspekty a j. Je-li zájem výrobního kolektivu dílčím zájmem, pak mimopodnikové zájmy mají více nebo méně obecný význam, který ukazuje na společenské souvislosti. V žádném případě nelze ztotožňovat celospolečenský zájem s obsahem ústředního plánu, sestaveného plánovacím aparátem. Teprve *střetávání různorodých zájmů*, demokratická diskuse a

veřejná účast při rozhodování o alternativních cestách může vytvořit syntézu, kterou lze s jistými výhradami nazvat celospolečenským zájmem.

Vidíme tedy, že reformní model, jehož realizace byla v Československu teprve v samých začátcích, vychází ze základního předpokladu překonání byrokratických struktur. V ekonomice to znamená zavedení účasti pracujících při rozhodování o základních otázkách rozvoje v podniku i na celospolečenské úrovni. Zájmové rozpory, s nimiž je nutno i po rozbití byrokratické moci počítat, mají být zmiřňovány a sladovány pomocí všech demokraticky organizovaných institucí: podnikových rad pracujících, za jejichž kontroly má odborné řízení dostatečný prostor pro rozhodování, veřejně diskutovaných a přijímaných rámcových plánovaných cílů, a veřejně přijímané a kontrolované hospodářské politiky. Významnou úlohu jako organizačně-technický nástroj rozhodování má regulovaný trh, jehož efektivnost má prospívat rozvoji jednotlivců a společnosti. Takovýto námi stručně nastižený systém socialistické ekonomiky, v němž je spojeno decentralizované plánování s demokratickou samosprávou, skýtá (byť tu vzniká řada složitých problémů, které by bylo třeba teprve řešit) skutečnou alternativu jak soukromo-kapitalisticky organizovaného tržního hospodářství Západu, tak státně-monopolisticky organizovaného systému plánování Východu. Realizaci takového projektu by musely předcházet teoretické diskuse, které by braly v úvahu bohatství myšlenek Marxe a Proudhona, austromarxistů — zejména Otto Bauera — a představitelů marxismu po první světové válce (Korsche a j.). Kromě krátkodobých československých zkušeností a úvah by bylo třeba zhodnotit kladné i záporné stránky jugoslávské cesty dělnické samosprávy. Samotné cesty i formy tohoto gigantického úkolu, jehož hlavní potíže spočívá v transformaci existujících politických struktur, se budou muset řídit konkrétními podmínkami, tradicemi a poměry té které země, nemá-li dojít ke zhybečným ztrátám a prohrám.